

**אימא של אצבעוני –
לידתם של תינוקות קטנים
מדי בחלומות ובמעשיות**

במהלך איסוף סיפורי חלום נתקלתי לא מעט בחלומות העוסקים בלידת תינוקות קטנים מדי או חריגים. נושא זה הופיע פעמים רבות גם בחלומות שנחשפתי אליהם בעבודתי הטיפולית וכן במהלך מפגשים לא פורמליים עם נשים אשר סיפרו לי את חלומותיהן. פרק זה מציג דיון בחלומות אלה תוך השוואתם למעשיות העוסקות אף הן בלידת תינוקות קטנים מדי או חריגים. מעשיות אלו מוכרות לקהל הרחב בשמן המקובל "אצבעוני" או "אגודלי". בהתאם לגישה המוצגת בספר זה, אין הדיון מתיימר להתייחס אל מכלול האפשרויות לפירוש חלומות אלה. מוקד הדיון הוא בזיקה המתקיימת בין חלומות אלה לבין מעשיות עממיות המציגות נושאים דומים, וביכולתה להציע פירושים שלא היו זמינים באופן אחר.

אפתח בתיאור חלומה של סיגל,⁸¹ רווקה בשנות העשרים לחייה העובדת כגרפיקאית, אשר הייתה מטופלת אצלי מספר חודשים לפני שסיפרה את החלום הבא:

חלמתי שאני יולדת ילדה. היא קטנה מדי. פצפונת. היא בצורת אגס, כמו הצורה של הגוף שלי. משהו לא בסדר עם הילדה – היא קטנה מדי.

כשהזמנתי את סיגל להתייחס אל חלומה, היא התקשתה להעלות אסוציאציות הקשורות בו. החלום נחווה בעיניה כמוזר מאוד, אולי אפילו לא שייך לה. לאחר מספר רגעים של שתיקה, אמרה: "זה היה אתמול, בדיוק בתאריך יום ההולדת שלי". כתגובה לאסוציאציה של סיגל העליתי בפניה את האפשרות כי אולי החלום מתייחס אל משהו שנולד בה. סיגל חשבה ואמרה: "אולי אני זאת הילדה. אולי משהו לא לגמרי בסדר אתי". כששאלתי את סיגל מה לא לגמרי בסדר אתה, החלה להתפתח שיחה שעלו בה נושאים רבים שדומה כי היו חסומים עד לאותו מפגש. נראה היה כי עצם האפשרות להתייחס אל התינוקת הקטנה מדי שנולדה בחלום כאל ביטוי של חלקים בעולמה של סיגל, היה סוג של "הולדת" גם בתוך הטיפול, על כל תחושות הדאגה וההתגייסות שמעוררת תינוקת שמשוהו לא לגמרי בסדר אתה.

אולם מעבר לתהליכים המורכבים שליוו את העיסוק בחלום ואת ההתבוננות בו במסגרת הטיפולית, עוררה את תשומת לבי תופעה שהתגלתה כחוזרת על עצמה פעמים רבות בחלומות של נשים על הולדתם של תינוקות קטנים מדי או תינוקות הסובלים מפגם מסוים. החלום של סיגל הציג המחשה ויזואלית לקשר בין הצורה של התינוקת לבין צורת הגוף של סיגל, וסיפק רמז לסוגיות הקשורות בנפרדות ובחויית התינוקת כהמשך של הגוף. המעבר שחל אצל סיגל מהחוויה כי החלום מוזר ולא שייך לה אל עבר חויית התינוקת כהמשך של הגוף ויצירת הקישור בין הולדת התינוקת להולדתה שלה, חשף חלק מההיבטים המורכבים הקשורים בפנטזיות אודות יחסי אם-ילד ובשאלת ההתקשרות והנפרדות. חלומות אחרים הציגו דרכים נוספות להתמודד עם סוגיות אלו. הילה, סטודנטית הנמצאת אף היא בשנות העשרים לחייה, סיפרה באחת מפגישותינו את החלום הבא:

חלמתי שאני יולדת בן או בת, זה לא ברור, בעצם בן. הוא ממש עול כשכילי, התינוק הזה. אנחנו נמצאים באיזה אירוע

משפחתי ולא אני ולא א' [בן הזוג של הילה] מתייחסים לתינוק. אנחנו נותנים אותו לאיזה מישהו ויש אנחת רווחה, שסוף סוף אנחנו לא צריכים לטפל בו. בעיקר אני שמחה, שאני לא צריכה לטפל בו יותר. בשלב מסוים אני מגיעה אליו והוא לא ממש נראה כמו תינוק. יותר כמו יצור, משהו לא ברור. בגלל זה אני לא יודעת אם זה בן או בת. אני מתחילה לשחק אתו כמו שמשחקים עם חתול, קוצי'לה מוצי'לה, ואז הוא נותן לי ביס שגורם לי להבין שזה יצור, לא משהו אנושי. זה אולי נשמע הומוריסטי אבל תכל'ס זה לא היה מצחיק, וגרם לו לחשוב שזה מפחיד נורא לגדל ילדים. התעוררתי כל כך מודאגת. הדבר היחיד שמושך אותי זה ההיריון עצמו, לא הילד.

תחושת העול הקשורה בגידול ילד בולטת מאוד בחלומה של הילה. אף כי החלום שונה מאוד מזה של סיגל, המשותף להם הוא ששניהם מספרים על הולדת תינוקות שאינם לגמרי תקינים. החלום של הילה נותן ביטוי ישיר לחוויית הקושי ולהרדה הקשורה בגידול ילדים. בתוך כך, ישנם ניסיונות לברר את זהותו של התינוק – האם מדובר בכך או בכך והאם הוא בכלל אנושי. במהלך הניסיונות להתקשר אל התינוק ולשחק אתו נראה כי אותו יצור שאמור להיות חמוד עשוי גם להיות תוקפני ומסוכן. הילה סיפרה כי היא נמשכת להיריון, לא לילד עצמו, ובכך אולי גילתה משהו על הקושי הכרוך בגידול מישהו שהוא נפרד ממך.

גם חלום זה, בדומה לחלומה של סיגל, מתייחס למורכבות של יחסי אימהות וילדים על הקונפליקט המתמשך בין איחוד ומיזוג לבין היפרדות ואולי אפילו ניתוק, נושא שיידון בהרחבה בפרק הזה בהקשר של חלומות על תינוקות קטנים מדי. נשים רבות סיפרו לי על חלומות העוסקים אף הם בלידת תינוקות שמהו אצלם חריג או לא תקין. לעתים התינוקות שהופיעו בחלום היו מעוותים, לעתים מוזנחים ולעתים קטנים מדי, כמו בסיפור החלום הבא:

חלמתי שאני בהיריון, אני נמצאת בבית חולים או בתוך אולם

גדול, מרגישה שהתינוק שלי בועט בכטן ומחפשת אחות או חדר לידה. אני יודעת שהחבר שלי היה אתי ואז נעלם. אימא שלי מופיעה, יורדים לי המים והיא מושיבה אותי על כיסא ומחפשת מיילדת. לפני שהמיילדת מגיעה, התינוקת יוצאת. המיילדת מגיעה ויש שליה כמו של כלבים (ראיתי המלטה של הכלבה שלי). המיילדת חותכת את חבל הטבור ויוצאת עיסה ירוקה – השליה.

התינוקת קטנה כמו בוכת ברבי, עם עיניים פקוחות, אני לא בטוחה שהיא נושמת אבל בסוף היא כן. נורא מוזר לי שהיא קטנה, אבל אני מסתובבת אתה. אומרים לי שצריך לבדוק את המרחק בין העיניים, לשים שתי אצבעות אחרת זה סימן לתסמונת דאון. היא הופכת לתינוק גדול ובריא והמרחק הוא יותר משתי אצבעות מה שאומר שהוא בסדר, זה סימן טוב, הוא בריא. מוזר, הרי במציאות זה הפוך – רווח גדול מדי זה סימן לתסמונת דאון.

סיפור חלום זה מציג תינוקת קטנה באופן על-טבעי, בגודל של בוכת ברבי. החבר של החולמת נעלם ובחלום עולות תחושות דאגה ושאלות לגבי התקינות של התינוקת. תחושות הדאגה של האם מוצאות את ביטוין בכך שהיא לא בטוחה שהתינוקת נושמת וכן בחשש מפני תסמונת דאון. יש אף רמז לכך שחוסר התקינות של התינוקת קשור בזהותה הנקבית, שכן כשהיא הופכת לתינוק ממין זכר היא "מבריאה". שאלת הזהות הנשית והקשר שלה לתינוקות קטנים מדי תזכה להתייחסות בהמשך הפרק. הנשים המספרות חלומות אלה הן פעמים רבות רווקות שטרם התנסו בחוויה הממשית של היריון, לידה וגידול ילדים.

לפיכך נראה כי מורכבות הרגשות אינה רק פרי של התנסות מעשית בגידול ילדים אלא קשורה בעמדות כלליות יותר הנוגעות בזהות אימהית ובזהות נשית ואולי אף בטיפול במישהו אחר באופן

כללי. חלקן חוות את עצמן בחלום כאימהות שאין להן כוח או יכולת לגדל את ילדיהן, וגידול התינוק נתפס על ידן כעול קשה במיוחד. כך למשל סיפרה אחת הנשים את סיפור החלום הבא, שבו נאמר לה שהיא בהיריון:

ואז אמרתי מה אני אעשה עם התינוק לכד, והתחלתי לחשוב: יו, תינוק עכשיו, ואיך אני מטפלת בו ומה יהיה וזה יהיה לי נורא קשה ונעלם לי ש' (החבר, שאופן מעורבותו בהיריון נותר עלום) ואנחנו בכלל לא נשואים, ואני ילדה ואני לא יכולה לטפל בילד עכשיו...

החוויה שמהווה קורה טרם זמנו קשורה לא רק בתינוק שנולד טרם זמנו ויצא קטן מדי, אלא גם באם שהרתה טרם זמנה והיא חוששת מההתמודדות עם המשימה הקשה של גידול ילד. לפעמים השיחה המתפתחת בעקבות החלום מובילה לבחינת העמדות המורכבות שיש לנשים כלפי הריונות וגידול ילדים. נשים שאינן אימהות מבטאות לעתים, לצד המשאלות והציפיות לתינוק, גם את החששות והשאלות בנוגע ליכולתן להקים משפחה, לקחת אחריות על חיים של מישהו אחר, לשים בצד צרכים אישיים ולהתפנות לטובת גידולו של יצור קטן ונזקק. נשים שהן כבר אימהות מדברות לפעמים, לצד ההנאה והחדווה הממלאות אותן כאימהות, גם על הכאב העמוק הכרוך בויתורים שהן נדרשות להם בחייהן. תחושות אלו ניזונות ממקורות מגוונים הכוללים היבטים אישיים, משפחתיים, חברתיים ותרבותיים. היבטים אלה תורמים, כל אחד בדרכו, לקונפליקט שבין החדווה והעונג שבגידול ילדים לבין תחושות חרדה, מצוקה, ויתור ועול.

סמדר, מהנדסת בכירה המגדלת שלושה ילדים, הגיעה לטיפול בסוף שנות ה-30 לחייה מתוך תחושת מצוקה הקשורה בקושי שלה לתמרן בין הקריירה לבין גידול הילדים. רגשי האשם ותחושת החסך וההזנחה הפכו להיות חלק כל כך שגרתי בחייה, עד שהיא

הרגישה שהיא לא יכולה להמשיך לחיות כך. אילנה, אם לילד בן ארבע, הגיעה לטיפול לאחר שחזרה מהחופשה הראשונה שהרשתה לעצמה לנסוע אליה מאז הפכה לאם. במהלך החופשה היא כמעט קיפחה את חייה בנסיעה בג'יפ באזור מסוכן. היא סיפרה כי באותם רגעים נדרה נדר לא לצאת יותר להרפתקאות לעולם, ולהתמסר כל חייה לגידול בנה. היא אף טענה כי אם לילד לא יכולה להרשות לעצמה להתנסות בהרפתקאות נועזות. בכך חשפה את האיכות המגבילה שיש למוסד האימהות לפי תפיסתה. דוגמה אחרת למורכבות הקיימת בגידול ילדים עולה מסיפורה של דבי, שהגיעה לטיפול בתחילת היריון וסיפרה בדמעות על הקנאה שחשה כלפי בעלה שיכול להמשיך את חייו כרגיל ולא יידרש לשינויים שהיא תידרש לעבור בעקבות הלידה.

לאור כל זאת נלקחה בחשבון האפשרות שההזנחה של התינוקות בחלומות קשורה לשאלות של האימהות לגבי מידת ההתמסרות שלהן לתינוקות ולאימהות, כלומר, ההזנחה בחלום מבטאת חשש מפני הזנחה במציאות, או אפשרות להציג בחלום התנהגות שהיא אסורה במציאות. הסבר זה נובע מהאפשרות לראות את התכנים העולים בחלומות כמפצים על מצבו של העצמי במציאות.

דוגמה להזנחה המופיעה לאחר לידת תינוק קטן מדי מופיעה בסיפור החלום הבא, כשהחולמת מגלה פתאום בשלב מאוחר מאוד:

שאני בהיריון ואין כבר מה לעשות... ואז כבר יש תינוק... והוא קטן, משהו כמו עשרים סנטימטר, אפילו פחות, אולי חמישה עשר, משהו כזה... קשה לי להחזיק אותו מרוב שהוא כל כך קטן, קשה להחזיק אותו בצורה הגיונית, בדרך כלל תינוקות תופסים בדיוק את הנפח של הידיים, וגם קשה לי למצוא את התנוחה המתאימה, בכל תנוחה נראה לי שהוא הולך ליפול... ואני נזכרת... אוי, לא האכלתי את התינוק ולא לקחתי אותו ובכלל שכחתי ממנו כי היו לי איזה אלף דברים אחרים

לעשות... אני רואה שהוא כולו מכוסה בקורי עכביש... הוא שוכב בעיניים עצומות עדיין קטן כזה, מכוסה בהמון אבק... כאילו הזנחה טוטלית...

בחיי הערות לא יכולה האם להרשות לעצמה להזניח את תינוקה. אפשר שההזנחה המוצאת את ביטויה בחלום מאפשרת מידה של פורקן לתחושות העול והקושי, וכן מפגש עם תכנים שעשויים לעורר חרדה גבוהה מדי אם יעלו למודעות בזמן ערות. לעתים השיחה אודות החלום מביאה את החולמת לחשוב כי אולי זו היא עצמה שמוזנחת מאז הפכה לאם, ולא התינוק עצמו שאליו היא דווקא מתמסרת. נשים רבות מספרות על תחביבים שנאלצו לזנוח, על פינוקים שאין הן יכולות להרשות לעצמן מאז הפכו לאימהות ועל מחסור בזמן פנוי.

בדיון בכתבי האנליטיקן שנדור פרנצי, התייחס עמנואל ברמן למתח שבין השאיפה להתמסרות מוחלטת למטופלים עד כדי מחשבות על "הכחדת העצמי", לבין מודעות גוברת לקונפליקט ההרדי ביחסי אנליטיקאי-מטופל. תוך הישענות על כתביהם של מחברים נוספים, מחדד ברמן את חשיבות ההבחנה בין מסירות לבין ביטול עצמי או הקרבה עצמית, הבחנה שהיא רלוונטית במיוחד ביחסים בין הורים לילדים.⁸² הטקסטים הספרותיים שהוא דן בהם, ביניהם הנסיך המאושר מאת אוסקר ויילד, העץ הנדיב מאת של סילברשטיין ונחת מאת אתגר קרת, מסגירים לדעתו פנטזיה לפיה מסירות הורית אמיתית מתבטאת בהכחדה עצמית של ההורה.

נושא זה יעלה שוב בהמשך הדיון בדמותם של ילדים זעירים הנולדים במעשיות עממיות. סיפורי החלום של הנשים היולדות בחלומותיהן ילדים קטנים מדי, לעתים באופן על-טבעי ("עשרים סנטימטר", "גודל של בובת ברבי"), חושפים משהו מעולמן הסובייקטיבי של האימהות, הנותנות ביטוי לא רק למה שצריך התינוק כדי לגדול אלא גם לרגשות והפחדים שהן עצמן מתמודדות עמם. ברמן מתייחס לכך שהפסיכואנליזה עסקה הרבה במה

שנחוץ לילדים לקבל מההורים, והרבה פחות בצורכיהם הרגשיים של ההורים עצמם.⁸³ מצב זה של הורים מקריבים המבטלים את צורכיהם הפרטיים עשוי להיות בעייתי מאוד עבור הילד, הגדל עם רגשי אשם, פחד ולעתים תחושת מחויבות לחיות את חייו למען הוריו.

דינמיקה זו תיבחן בהמשך הפרק בהקשר לדמותו של "אצבעוני" כפי שהיא מופיעה בפולקלור של העמים השונים, דמותו של ילד הנוטה להיבלע שוב ושוב בתוך דמויות שונות במהלך הסיפור, וחוזר תמיד לבית הוריו. בסיפורים אלה אין עדות ישירה לקולות ההורים, אם כי בחלקם ישנן עדויות לתנאי חייהם הקשים של הוריו של אצבעוני ולעתים גם לחסכים עמוקים בילדותם.

סיפורי החלום שתוארו עד כה מרמזים על קשר אפשרי בין ילד קטן מדי ולעתים מוזנח לבין אִם החווה רגשות קשים ביחס לגידול הילד. עצם ההתנסות בגידול תינוק מעלה לעתים אסוציאציות וזיכרונות מתקופת הילדות של האם עצמה, על כל המשאלות והחרדות המאפיינות אותה. סיפורים אלה הם רק מקצת מן הדוגמאות העוסקות במורכבות חוויית האימהות ושילובה בתוך חייהן של נשים. בהנחה כי תפוצתן הנרחבת של מעשיות "אצבעוני" משקפת את הרלוונטיות שלהן בתודעה האנושית, מבקש פרק זה להסתייע באינפורמציה העולה מסיפורי חלום המציגים תמות דומות כדי לספק נקודת מבט נוספת להבנת הדינמיקה העומדת בבסיס סיפורים אלה.

הולדת אצבעוני כהשלכה נשית – הילד הקטן מדי כביטוי למצבה הפנימי של האם

האזנה לקול הנשי האימהי העולה מסיפורי החלום המציגים תינוקות קטנים מדי מסייעת לשפוך אור נוסף על דמותו של אצבעוני במעשיות. היא מאפשרת לבחון דמות פופולרית זו באמצעות קולות

שאינם זמינים בתוך נרטיב המעשייה הגלוי ובכך להבין את מהותה של דמות זו בפולקלור של תרבויות שונות, את הפונקציות שהיא ממלאה ואת המוטיבציות השונות העומדות בבסיס יצירתה.

אף כי פרטים מסוימים במעשייה "אצבעוני" משתנים מנוסח לנוסח, כמעט בכל המקרים מדובר בילד קטן באופן החורג מגדר הרגיל. במרבית הנוסחים נסיכות לידתו הן פלאיות. גם התינוקות בסיפורי החלום אינם נולדים כתוצאה מקיום יחסי מין, וברוב המקרים גם לא מעורב גבר בסיטואציה.

פרטים נוספים שעלו בסיפורי החלום מציגים דמיון לתמות, מוטיבים ושלבים עלילתיים המופיעים בנוסחים של המעשייה "אצבעוני", ובכללם העובדה שהתינוק נולד טרם זמנו והאם עצמה סובלת מחסכים שונים. כל אלה מעוררים את השאלה האם ייתכן כי מאחורי הדמות הקטנה, הערמומית והמשעשעת, כפי שהיא מצטיירת במעשיות "אצבעוני", ניתן לזהות עמדה אימהית לא משעשעת כלל. אימהות אלה מבטאות דאגה ביחס ליכולתן לגדל תינוק באופן הולם, וכן פחד מפני האפשרות להזניח את התינוק או את עצמן. חלק גדול מהאימהות של ה"אצבעונים" בנוסחים השונים של המעשיות יולדות טרם זמן ומתות כתוצאה מהלידה, עובדה שממחישה את ההקרבה הגדולה הכרוכה בלידת ילד ואת הסכנה לרציפותו של העצמי. מובן שיש לזכור כי בתקופות היסטוריות שונות הלידה אכן הייתה מסוכנת יותר מאשר בזמננו, ונשים רבות קיפחו את חייהן במהלכה.

עובדה זו מציעה הסבר שמקורו באורח החיים הממשי שאפיין את החברות שבהן רווחו סיפורים אלה, ומאתגרת את הפרשנות הפסיכולוגית המציעה לראות במות האם היבטים פסיכולוגיים הקשורים בהקרבה של העצמי ואף בהכחדתו. הגישה הננקטת בספר זה לוקחת בחשבון לפחות שני הסברים אפשריים. הסבר אחד מציע לראות את תחושת חוסר הבשלות של האם והחשש כי התינוק שייוולד יהיה "קטן מדי" מבחינה פיזית כקשורה באפשרות

הממשית שדבר מה ישתבש בלידתו ובגידולו (בהקשר זה אין להתעלם מקיומם האמיתי של גמדים בעולם, שייתכן שהשפיע גם על הופעתם במעשיות לא רק כדמויות על-טבעיות אלא כתופעה הלקוחה מהמציאות). אפשרות אחרת מציעה להבין את החלומות אודות לידת ילדים קטנים מדי כביטוי לתחושתיה של האם החווה את עצמה כלא בשלה. תחושת חוסר הבשלות של האם יכולה להיות קשורה לחוויית האימהות או למצוקות וחסכים אחרים, והיא מושלכת על התינוק המהווה המשך לאם, לגופה או לנפשה.

התינוקות הקטנים שנולדו בחלומות הנשים לא היו ערמומיים וזריזים כמו אצבעוני בסיפורים, אלא מוזנחים ומעוררי תחושות עול ואשמה, כפי שהעידה הילה על חלומה: "זה אולי נשמע הומוריסטי, אבל תכל'ס זה לא היה מצחיק..."

במשפט זה נתנה הילה ביטוי ישיר לכך שדברים מסוימים אולי נשמעים מצחיקים ומשעשעים, אך בכסיסם ישנה חוויה שאינה הומוריסטית אלא קשה. דברים אלה רלוונטיים לדיון בסיפורי "אצבעוני", שאופיים המשעשע עשוי לחפות על מנגנונים אחרים. אחת השאלות העולות היא מה הוא הצורך האנושי הגורם לנו לחבר ולשמר סיפורים המתארים את קורותיו של ילד קטן במיוחד, שלעולם אינו גדל ואינו מתפתח אלא נשאר לנצח בנם הקטן של הוריו. האם ניתן לזהות את המוטיבציה העומדת בבסיס דמותו הקטנה של אצבעוני אשר חוזר תמיד לבית הוריו לחיות אתם באושר עד סוף ימיו, בניגוד לגיבורי מעשיות רבים אחרים היוצאים למסעות נועזים ולבסוף נישאים לאישה ועוזבים את הבית.

ייתכן שדמות קטנה זו שאינה מתפתחת ואינה עוזבת, מייצגת קוטב אחד בקונפליקט שבין האפשרות לגדול ולגדל לבין היעדר אפשרות כזאת. הסבר זה מניח שהמעשייה מבטאת משאלות וחרדות אימהיות, וכתוצר חברתי היא מהווה דרך לארוג פחדים ודאגות אלו אל תוך סיפור נחמד ומשעשע.

כדי לברר האם אפשר לראות בדמותו של אצבעוני ביטוי

למגנונים פסיכולוגיים אימהיים, יש לבחון תחילה את דמותו כפי שהיא מופיעה בנוסחים שונים של מעשיות הרווחות במרחבי תרבות שונים.

גלוליו של אצבעוני – סקירת הנוסחים של מעשיית 'אצבעוני' במרחבי תרבות שונים

למעשייה "אצבעוני" גרסאות שונות. דמות ספרותית מפורסמת במיוחד היא "תום-האצבעון", שהופיע בספרי ילדים באנגליה וביניהם בספר מהמאה ה-17 מאת הסופר הלונדוני ריצ'רד דורסון.⁸⁴ בסקירה שערך אוריאל אופק⁸⁵ מצוין כי הרפתקאותיה של דמות זו סופרו בארצות רבות, מאיסלנד וסקנדינביה בצפון דרך כל ארצות אירופה ועד תורכיה וטורקמניסטן, שם הוא מכונה "יארטי הולוק". בקובץ המעשיות של האחים גרים ישנם שני נוסחים של טיפוס סיפורי זה, המכונים "אגודלי" ו"נדודי אגודלוני",⁸⁶ ובקובץ המעשיות של פרו⁸⁷ מופיע נוסח אחד.

בישראל נאספו מספר נוסחים בדוויים אשר השתמרו במסורת של סיפור בעל-פה,⁸⁸ ובארכיון הסיפור העממי של העדות בישראל (אסע"י)⁸⁹ קיים נוסח אחד דרוזי,⁹⁰ כך שניתן לראות שנוסחים של מעשייה זו קיימים גם בתרבויות שאינן מערביות. מונוגרפיות שנערכו על טיפוס סיפורי זה מלמדות על תפוצתו הרחבה בעולם כולו.

אף כי ברובד הגלוי של עלילות "אצבעוני" אין עדות ברורה לסוגיות של הזנחה, דאגה וחסכים כאלה שעולות בגלוי בסיפורי החלום הנשיים, עיון בסיפורים אלה חושף מספר פרטים מעניינים. ראשית, בחלק גדול מהסיפורים ישנם רמזים לכך שהמשפחה שאליה נולד אצבעוני סובלת מרעב ועוני, ואמו של אצבעוני סובלת מחסכים שונים בעצמה. כך למשל המעשייה "אגודלי" המופיעה בקובץ של האחים גרים נפתחת במשפט:

"היה היה איכר עני אשר ישב בערב ליד האח והפך באש, והאישה יושבה וטוותה. אז אמר: כמה עצוב שאין לנו ילדים, ובבתים האחרים הומה ורוגש".

בהמשך לפתיחה זו, המתארת את תחושות העצב והקיפוח לעומת משפחות אחרות, מסופר כי:

"הנה אירע שהאישה חלתה, ואחרי שבעה חודשים ילדה בן שאמנם כל איבריו היו שלמים, אך לא היה גדול מאגודל".

הולדת הגיבור הפצפון מקושרת עם אם חולה ועם לידה המתרחשת טרם זמנה, בחודש השביעי. נסיבות לידה אלו מופיעות בנוסחים נוספים. בגרסה הדרוזית אשר תוצג במלואה בהמשך מסופר כי אמו של הגיבור הקטן התייתמה מהוריה כשהייתה ילדה קטנה. בילדותה היא נאלצה לדאוג לכל מחסורה בעצמה, לכלכל את עצמה ולשאת בנטל עבודות הבית. בדומה לאימהות בנוסחים נוספים, גם היא נכנסת להיריון באופן מאגי ומבלי שבחרה בכך. נערה צעירה זו שהוריה מתו עליה כשהייתה קטנה, הופכת להיות אם לילד קטן באופן החורג מגדר הרגיל. הזיקה בין חוסר הבשלות של האם לבין חוסר הבשלות של הילד הנולד טרם זמנו, מעלה את האפשרות לראות את התינוק הקטן מדי כהשלכה למצבה הקיומי של האם.

אני רוצה לאכול אותך – מאפייני הבליעה בסיפורי 'אצבעוני'

בגרסה הדרוזית נכנסת האם להיריון כתוצאה מכך שבלעה בטעות נוזל שנשפך עליה מתוך דלעת. הקישור בין ההיריון לבין אכילה או בליעה מופיע גם בנוסחים נוספים. במעשייה איטלקית, קבצנית אומרת לאישה חשוכת ילדים שהעצמות שבסיר שלה יהפכו לילד קטן, וכך קורה. בנוסחים איטלקיים נוספים של טיפוס סיפורי זה שמו של הגיבור קשור לאוכל, כמו למשל "גרגר תירס" או "אפון קטן"⁹¹ וכך גם בנוסח המצוי ביידיש.⁹² גם בנוסח הרוסי קשורות

נסיבות הולדתו של הגיבור לאוכל, כיוון שהוא נולד בזמן שאמו קוצצת כרוב במטבח.

מתוך היכרות עם אופיו הסימבולי של ז'אנר המעשייה אפשר לומר כי הקישור בין הלידה לבין האכילה או הבליעה של האם עשוי ללמד על מרכזיות המרכיבים האוראליים בסיפור. בנוסחים שציינתי אפשר אף להתרשם מהחסכים שהאם סובלת מהם ומהזדקקותה לבנה על מנת למלאם. מאפיינים אלה עשויים ליצור "אם בולענית" המנהלת עם בנה מערכת יחסים המתאפיינת במה שמכונה "סדיזם אוראלי".⁹³ הבן, מנקודת מבט זו, נתפס כ"הרחבה של העצמי" (selfextension) של האם ואין לו קיום עצמאי משלו. על מנת שיוכל להמשיך ולספק את צרכיה של האם עליו להישאר בנה הקטן, והגדילה שלו נתפסת לכן כאיום.

בנוסח הדרוזי, הבן מספק לאם משפחה המחליפה את המשפחה שאבדה לה בילדותה. כך שגם כאן ניתן לראות בדמותו של אצבעוני הקטן ביטוי למשאלה אימהית או לחסך אימהי. ברמן התייחס לכך ש"כאופן לא מודע, נוקט לא פעם ההורה הקורבני במה שפרנצי מכנה 'הטרור של הסובלים', וההקרבה נחווית גם כהשתלטות חודרנית, כדרישה מהילד לחיות את חייו למען ההורים".⁹⁴ ברמן התייחס להורות באופן כללי ולא דווקא לאימהות. מתוך האזנה לסיפורי חלום אשר סופרו על ידי נשים בחרתי להתמקד בעיקר בחלק זה של ההורות (באימהות), אך הדברים בהחלט רלוונטיים גם ליחסים עם האב. בנוסחים אחדים של מעשיות "אצבעוני" חוזר הבן להיות בנם האהוב של שני הוריו. עם זאת, מי ששולח את הבן לדרכו במרבית הנוסחים הוא האב ולא האם, סוגיה שעליה אתעכב בהמשך.

בחיים הממשיים, ההתאוות לילד יכולה לנבוע מסיבות רבות ושונות אשר לעתים האם עצמה אינה מודעת להן. לצד הצורך האבולוציוני להתרבות, להעמיד צאצאים ולהקים משפחה, נשים רבות מתארות את המשאלה לילד כצורך שיהיה להן משהו משלהן.

אצל חלקן קשור הדבר לכך שבעוד בעליהן מנהלים קריירה, גידול הילדים הוא התחום הנתון לשליטתן, תחום שדרכו הן מבטאות את הכוח והיצירתיות שלהן. במקרים אלה, לצד ההשקעה החיובית של אימהות בילדים והנאתן מהם, עשויים הילדים להוות מקור לסיפוק צרכיה של האם ולמלא חללים בעולמה.

דוגמה לכך שהגיבור במעשיות "אצבעוני" נבלע באופן מוחשי על ידי דמות נקבית על מנת להשביעה ניתן למצוא בנוסח הברדווי. בנוסח זה, הגיבור הקטן ואחיו נכלאים בביתה של הע'ולה. היחסים בין הגיבור לבין הע'ולה מתאפיינים בכולענות המזכירה את זו של המכשפה הכולאת בביתה את הנזל וגרטל. הדיון באפיוניה האימהיים של המכשפה מהמעשייה "הנזל וגרטל" נעשה במקום אחר בספר זה, וכן במקומות נוספים,⁹⁵ ונראה כי הוא רלוונטי בנקודה זו להבנת דמותה של הע'ולה. הע'ולה היא דמות שכיחה בפולקלור הברדווי, הערבי והדרוזי. ההתייחסות אליה היא בדרך כלל שלילית, בדומה למכשפה בפולקלור האירופי, אם כי לעתים היא ממלאת תפקיד מיטיב.

אפיון מרכזי החוזר על עצמו לגבי דמות זו הוא היותה טורפת בני אדם. בטלהיים טוען כי ניתן לראות בדמות המכשפה את אחד מייצוגיה של דמות האם.⁹⁶ הילד החווה רגשות שליליים כלפי האם אינו יכול לבטאם באופן גלוי מחשש פן תיהרס הדמות האימהית המיטיבה, לכן הוא עורך פיצול בדמות האם לדמות טובה ודמות רעה. קיומן של מכשפות למיניהן במעשיות עשוי להיות ביטוי לפיצול זה, הבא להגן על הילד מפני החרדה העולה בו כתוצאה מהמשאלות ההרסניות שלו כלפי אמו.

המשגה זו מזכירה לי סיפור ששמעתי מאישה אשר תיארה מקרה שאירע לה עם בנה. הילד, שהיה בן שלוש, שיחק בכדור בבית ושבר אגרטל שעמד על אחת השידות. מתוך הכעס והתסכול שהרגישה, היא הרימה עליו את קולה וגערה בו באופן שהבהיל אפילו אותה. הילד הסתכל עליה בפליאה ואמר שהוא לא מבין איך זה שאימא כל כך יפה יכולה להיות פתאום כל כך מכוערת?

העזולה בנוסח הברדוי של "אצבעוני" עוסקת בהכנת אוכל ובדאגה לענייני הבית, ובכך מציגה פן נשי אימהי במהותה. היותה דמות טורפת ובולענית חושפת איכות שאינה רק מיטיבה אלא בעלת צרכים בולעניים, העושה שימוש בילדה על מנת לספקם. לפי פרשנות זו, הגיבור הקטן מדי עשוי להוות ביטוי למאוייה של האם כי יישאר שלה לתמיד. כלומר, כמשאלתה שלא להיפרד ממנו לעולם היא שואפת לשמר את הסימביוזה ביניהם שבה הוא נתפס כחלק אינטגרלי מגופה. כפי שכתב רונלד פיירברן, האם ה"בולעת" עושה שימוש בילדה לסיפוק צרכיה הנרקסיסטיים, והיא מתקשה לראות את צרכיו כקודמים ולתת להם מענה. הנפרדות מהווה איום קיומי עבורה והיא מונעת על ידי הצורך לשמר את הסימביוזה.⁹⁷

ראייה כזו מעלה את האפשרות כי דמותו של אצבעוני אינה כה שובבה וערמומית כפי שהיא מוצגת ברבות מהמעשיות ברובד הגלוי, אלא שמאחורי תכונות אלו מסתתרת דמות חלקית שלא ניתן לה להתפתח כראוי ולרכוש זהות משלה. העזולה בנוסח הברדוי מוצגת כדמות רעבה מאוד. הדיאלוגים המתנהלים בינה לבין הגיבור מעידים על כך שאין היא מתאוה רק לאכול אותו אלא שהיא רוצה שהוא יישאר לצדה. פרנסיס סטטין התייחסה להשלכות האפשריות שיש לגדילה בחיק אם הזקוקה לתינוקה כדי להתמלא ואינה מאפשרת לו נפרדות ממנה. בעוד שבמהלך רוב חייה דיברה סטטין על שלב נורמטיבי של סימביוזה, שאם אינו מתקיים בצורה טובה דיה התינוק מודע בטרם עת לנפרדותו ומפתח פגיעות מיוחדת ונטייה להיצמד לאמו בכל ישותו, הרי שלקראת סוף חייה היא שינתה את השקפתה על הסיבות המרכזיות להיווצרות מה שמכונה על ידה "הגנה אוטיסטית" (הגנה מפני האימה הכרוכה בפרידה הגופנית מהאם), והדגישה שמצב סימביוטי כזה אינו נורמטיבי ועלול לפגום בהתפתחות.⁹⁸

תמה זו של בליעה המלווה את חוויית האימהות מופיעה לעתים גם בסיפורי החלום הנשיים העוסקים בלידת תינוקות קטנים מדי.

סיפור החלום הבא שסופר על ידי אישה בשנות העשרים לחייה מציג אף הוא את הקשר בין לידה לאכילה. הסיפור מתאר תינוקת קטנה בגודל של אצבעוני שנולדת טרם זמנה, והוא נותן ביטוי לחלק מהחסכים ותחושות חוסר הבשלות של האם:

אני נמצאת בבית של חברה שלי ואני עוזרת לה להכין ארוחה לכבוד אירוע, יום הולדת כנראה. הבניין שבו נמצאת הדירה שלה הוא לא איפה שהיא גרה באמת, במציאות. הוא נמצא ממש ליד הבניין שגרתי בו לפני ארבע שנים. המטבח ממש קטן, אפילו יותר קטן מזה שיש בבית שלה באמת, ואנחנו מדברות על ההכנות והיא קצת מקטרת על הקשיים שלה בהכנות, ואני מתעקשת לעזור לה אבל באיזה שהוא שלב, תוך כדי שאנחנו מכינות כל מיני דברים, אני חושבת שהכנו גם מאפים וגם ירקות, היא דוחפת אותי, לא פיזית אלא מילולית, ללכת הביתה כדי להתלבש לכבוד האירוע, ואני מאוד רוצה להישאר שם כדי לראות את כל החברים שלה, אבל היא אומרת לי שאני נראית קצת מוזנחת ועדיף שאלך הביתה להתייף קצת.

בדרך החוצה אני לוחצת יד לאחד החברים שלה, שמציג את עצמו בפניי, וזה מתחבר לי למשהו שקרה באמת במציאות, ואז אני מתחילה ללכת הביתה והדרך מתחילה במין עלייה קטנה שמתחברת לרחוב שאני גרה בו היום, וזו הליכה מפותלת. לפני שאני עוזבת את כל הדברים במטבח, אני מרגישה שהבטן שלי גדולה ואני בעצם מגלה שאני בהיריון ואני מתעלמת מזה לגמרי. כאילו, איך אפשר בעצם להתעלם מבטן גדולה? אבל זה קורה לי בכל זאת.

אני ממשיכה בדרך שלי, הדרך מתמשכת והופכת להיות משהו שאני לא מכירה אבל אני יודעת שזאת הדרך הביתה ואני עדיין ממשיכה ללכת בה. פתאום היא הופכת להיות מעין מבוך תת־קרקעי שיש בו מלא אנשים ומקומות בילוי, אני חושבת שזה הופיע ממש כשהגעתי הביתה ויכול להיות שנכנסתי, ירדתי למקלט ופתאום ראיתי שם את המבוך הזה.

יש שם מלא אנשים, מקומות כמו קולנוע, אמפיתיאטרון, וכל זה בתוך מבוכ כשבסוף כל מסדרון צר שאני עוברת אני מגיעה פתאום לאיזה מרחב ענק, או סתם למקומות שיש בהם מדרגות שהן חצובות מתוך הסלע או האדמה שאליה אני יורדת. אני יודעת את הדרך במבוכ, אבל לפתע אני מרגישה שהבטן שלי עם התינוקת שנמצאת בפנים כואבת מאוד, אני יודעת שאני בחודש השביעי והילדה מתהפכת לי וזזה, ואני מרגישה שהיא כבר מוכנה, היא רוצה לצאת.

היא מכינה את עצמה כמו שתינוק בבטן של אימא שלו מכין את עצמו ללידה – עם הראש כלפי מטה. ככה גם היא מכינה את עצמה ללידה. ואני נכנסת להיסטריה, אני מחזיקה את הילדה בבטן, שמה את הידיים שלי בכל הכיוונים כדי שהיא לא תצא כי אני לא יכולה ללדת באמצע המדרגות, ואני קוראת לעזרה וצועקת שיביאו אמבולנס כי אני יולדת. אנשים ממהרים לעזרתי, אני לא בדיוק זוכרת אם היו שם נשים או גברים, אני יודעת שהייתה המולה ממש גדולה מסביב, והילדה ממש בועטת ואני מרגישה אותה מתחילה לצאת. בשלב זה אני ממש קרובה לבית שלי והאמבולנס מגיע, וכשאני עולה עליו, שוב בעזרת אנשים, כשאני נמצאת ממש במיטה על האמבולנס הילדה יוצאת כאילו הכול פתוח ואין שום בעיה, אני זוכרת שהרגשתי צער, נורא הצטערתי שהכול קרה נורא מוקדם, בחודש שביעי, ופחדתי. פחדתי שהילדה לא הבשילה, זאת אומרת לא השלימה את השלבים שהיא צריכה להשלים בעת ההיריון, וזהו.

סיפור חלום זה, בדומה למעשיות על אצבעוני, מתאר לידה שתוצאתה ולד שאינו בשל. הלידה מתרחשת טרם זמנה – בחודש השביעי להיריון, כמו בנוסח של האחים גרים. בעוד שבמעשיות אודות אצבעוני אין ביטוי ישיר לתחושותיה של האם, סיפור החלום מלמד על תחושות הצער וחוסר המוכנות של האם, ובכך מאפשר להשלים את הפערים החסרים בנרטיב המעשייה.

הסיפור מציג שתי לידות – זו שבתחילת הסיפור המוצגת באמצעות ההכנות ליום ההולדת וזו שבסופו. גם כאן, כמו בחלום שסיפרה סיגל, מופיעה הקבלה בין שתי הלידות כאשר לידת הבת קשורה בתאריך יום הולדת אחר, מוקדם יותר, של חברתה של האם, ובכל מקרה קשור לעולמה של האם. ניתן להסתייע בהקבלה זו על מנת ללמוד על הזיקה בין האישה החולמת לבין התינוקת שלה ומתוך כך להבין את מהות הלידה המוקדמת כביטוי לתחושות חוסר הבשלות של האם, כלומר: אם לא בשלה יולדת ילד לא בשל. שתי הלידות בסיפור החלום מהדהדות זו את זו במספר מובנים. מצד אחד ניתן לומר כי כל אם שיולדת, נולדת בעצמה כאם. האירוע המשמעותי חל לא רק על התינוק אלא גם חונך את כניסתה של האם אל קבוצת השתייכות חדשה, קבוצת האימהות, על כל המשתמע מכך. גם אם אין מדובר בלידה ראשונה, כל לידה היא אירוע שבו נכנסת האם אל תוך אימהות חדשה.

בנוסף לכך, לידה זו מהדהדת גם לאותו אירוע מוקדם בעברה של האם שבו היא עצמה נולדה כתינוקת. לפיכך, שלב הולדתה כאם המהדהד את המאורע המוקדם של הולדתה כתינוקת הוא שלב המגלם בתוכו את המתח שבין להיות נזקקת ופגיעה בעצמה לבין האחריות המוטלת עליה לדאוג לצרכיו של תינוק נזקק וחסר אונים. המתח בין הצורך לטפל במישהו אחר לבין עובדת היותה של האם זקוקה לטיפול בעצמה בא לידי ביטוי בחיים בצורה הקונקרטי ביותר; הסביבה המשפחתית והחברתית מבינה היטב כי אישה אחרי לידה זקוקה למנוחה ולתמיכה.

אף כי בסיפור החלום ניתן לראות כיצד שתי הלידות מהדהדות זו את זו, ברור כי מדובר בשני מאורעות שונים השייכים לתקופות שונות. דבר זה בא לידי ביטוי באמצעות האפיון המרחבי: הסיפור מתרחש בשני מרחבים – הבית של ע' שבו מתקיים יום ההולדת הראשון והבית של החולמת שבו מתרחשת הלידה השנייה. עיון בפרטי סיפור החלום חושף את ההקבלות שבין שני המרחבים, את הקשיים ואת חוסר המוכנות שהם מבטאים.

מטבח הרחם

כשם שהתינוקת מכינה את עצמה ללידה במרחב השני, כך מתכוננת הגיבורה במרחב הראשון ליום ההולדת. הולדת זו, בדומה להולדת שבסוף הסיפור, כרוכה בקשיים ובחוסר מוכנות: החברה מקטרת על הקשיים שלה בהכנות והמטבח "ממש קטן". ניסוחים פולקלוריסטיים התייחסו להקבלה בין התנור לבין הרחם. בניתוח שערך ג'ונס למעשייה "ראש הסוס המדבר"⁹⁹ שבה יושבת הגיבורה שקופחה מול האח במטבח ומספרת את צרותיה, מציג ג'ונס כי התנור עשוי לסמל את הרחם האימהית. באמצעות הדיבור אל התנור, מתוודעת הגיבורה לאמה וזוכה לסיוע. אפשר כי גם המטבח בסיפור החלום מהווה ייצוג או סמל לרחם האימהית, בהיותו מקום שבו מבשלים, מחממים ומזינים, ובו עורכת החולמת הכנות ליום ההולדת, בדומה לרחם שבה נערכות ההכנות ללידה. ייתכן שתיאור המטבח כקטן מלמד על תחושות חוסר הבשלות של האם. בדרך פשטנית אפשר לומר כי ב"מטבח קטן" אופים "ילדים קטנים". בסופו של דבר החברה דוחפת את החולמת החוצה באופן שמזכיר אישה הדוחפת את התינוק בעת הלידה. החולמת מציינת שהיא לא רוצה לצאת ובכל זאת יוצאת. מתקבלת לידה שהיא טרם זמנה. פרשנות אפשרית לכך היא שהחולמת בחלום יולדת היבטים הקשורים בעצמה, כפי שהוצע בעבודה עם החלום של סיגל. מכאן שתחושות הצער והפחד על התינוקת הלא בשלה מתארות בו-בזמן הן את חוסר הבשלות של האם ללדת והן את חוסר הבשלות שלה להיוולד.

הרעב האפשרי של האם קשור גם לכך שהאחריות לתינוק, לכל הפחות כפי שהיא מדווחת בסיפור, מוטלת על כתפיה בלבד, והיא לא חולקת אותה עם גבר מעורב הלוקח חלק פעיל בגידולו של הילד או עם שום דמות אחרת. גם בסיפור החלום, בדומה למעשיות על אצבעוני, נסיבות הלידה הן פלאיות והחולמת מגלה שהיא בהיריון

מבלי לדעת כיצד זה קרה לה. התינוקת נולדת כחלק מתהליכים העוברים על האם עם עצמה ולא כתוצאה מיחסים מובחנים עם גבר אחר. ניכר כי עולמן המאגי של מעשיות עממיות, שאינו מחויב ליחסי סיבה ותוצאה ומשום כך אינו זקוק לקיום יחסי מין על מנת שתינוקות יבואו לעולם, נותן אותותיו גם בחלומות.

הביטוי הקונקרטי ביותר של סוגיית הרעב וההזנחה בסיפור החלום הוא כאשר החברה אומרת לחולמת כי היא נראית מוזנחת ומשלחת אותה מהבית. בדומה לאמו של אצבעוני בנוסח הרוסי, גם בסיפור החלום האם נכנסת להיריון בעודה טורחת במטבח, ונסיכות לידתו של התינוק קשורות באוכל. בכך ישנו רמז, אם כי לא מובהק כמו זה המופיע בחלק מהנוסחים של המעשייה, לרעבונה של האם ולחסכים האוראליים שהיא סובלת מהם.

חשוב להזכיר כי קביעה כזאת אינה מפנה אצבע מאשימה כלפי אימא של אצבעוני או כלפי האם בחלום, שהרי אם זו היא בעצמה קורבן לנסיכות קיום קשות ורצופות משברים. נזכור גם כי אין מדובר באם קונקרטית אלא בפן מסוים של האימהות או של ההורות באופן כללי, שעלול להשתלט בנסיכות שאינן מיטיבות. אפשר כי אם הסובלת מחסך מתמשך כמו זה המתואר בנוסח של גרים ובנוסח הדרוזי, תתקשה להכיל את הקשיים הכרוכים בגידול בנה, ובמקום שהיא תספק את רעבונה יספק הוא את רעבונה, ויחסה אליו יתאפיין באיכויות של בליעה.

אם רואים את דמותו של אצבעוני כהשלכה, הרי שלא מדובר באשמה או באחריות של האם. במקום זאת, הדמות הקטנה והלא מפותחת היא ביטוי לתחושות ולרגשות של האם כלפי עצמה.

בנוסחים השונים חווה אצבעוני במהלך נדודיו בעולם וריאציות שונות של חוויות בליעה: הוא נבלע בתוך בטן של פרה, מעי של זאב, חור של עכבר, אוזן של אתון, חריץ של גבינה, ערימת חציר ועוד. לאחר ההיבלעויות הללו, הוא חוזר לבית הוריו. ייתכן כי היבלעויות חוזרות ונשנות אלו הן שחזור של תהליכי בליעה

מוקדמים יותר. הזאב, חור העכבר והפרה, מייצגים בראייה זו את החלל האימהי. כדי להבין תופעה זו, יש להתייחס ביתר הרחבה למנגנונים הפועלים ביחסים המוקדמים בין ילדים לאימהות.

על הקשר בין אימהות וילדים – ההסבר הפרה-אדיפלי

בניגוד לגיבורים אחרים במעשיות, אצבעוני נשאר להיות "בנה האהוב" של אמו מבלי להחליפה בדמות נשית אחרת. תיאוריות המתמקדות ביחסי אם-ילד עשויות לתמוך בהשערה כי סיפורי "אצבעוני" מבטאים דינמיקות פרה-אדיפליות אשר פתרון מוצלח של התסביך האדיפלי אינו מעניינן. במקום זאת, מעשיות אלו מבטאות מוטיבציה לשמר את הקשר הראשוני בין האם לבנה. זהו הסבר אפשרי לכך שאצבעוני לא גדל לעולם. יתרה מכך, הגדילה שלו לא נתפסת כאדיאל התפתחותי וחזרתו הביתה לא נתפסת ככישלון אלא כהישג. דברים אלה מרמזים על כך שהמוטיבציה העומדת בבסיס מעשיות "אצבעוני" שונה מזו העומדת בבסיס מעשיות רבות אחרות. על מנת להבין את המנגנונים הפסיכולוגיים הפועלים במעשיות "אצבעוני", אני מציעה להתבונן בתיאוריות העוסקות ביחסי הזיקה אם-ילד בשלבים המוקדמים של החיים. אף כי המעשייה אודות אצבעוני זכתה להתייחסויות פסיכואנליטיות לאורך השנים, דומה כי רובן התייחסו אל הסיפור מנקודת מבטו של הילד שהוא גיבור הסיפור. התייחסויות אלו לא שמו את הדגש על זיהוי הקול הנשי האימהי שבסיפור, או על הקשר אם-ילד שמופיע בו. כך, למשל, היו שקישרו אפיזודות מסוימות של המעשייה עם טקסי חניכה הקשורים במעבר מילדות לבגרות.¹⁰⁰ מרבית המחקרים הציעו כי סיפורי "אצבעוני" נועדו לילדים קטנים, וכי ילדים נוטים להזדהות עם הגיבור שיש לו קשר חזק עם האם המגוננת והאב המנחה והמכוון.¹⁰¹ היו שהתייחסו למערכת היחסים בין הילד להוריו כאל סוגיה מרכזית בסיפור, אך גם עניין זה הוצג מנקודת מבטו של הילד.¹⁰²

נסיבות הולדתו הפלאיות והעובדה כי הוא נבלע על ידי זאב, פרה בתוך חור של עכבר, התפרשו כעיסוק בשאלה "מנין באים ילדים לעולם?" – נושא שהיה בחזקת טאבו בחברות מסוימות, וכן כעיסוק בשלושת השלבים ההתפתחותיים של הליכוד – אוראלי, אנאלי ופאלי, כל זאת במונחי עולם הדמיון של ילדים.¹⁰³ נטייה זו לדון במנגנונים הפסיכולוגיים שעומדים בבסיס המעשייה מנקודת מבטו של הילד תוך הזנחת נקודות מבט אחרות כמו זו האימהית, היא חלק ממגמה כללית יותר שאפיינה את הפסיכואנליזה ואת הפילוסופיה המערבית בגישה אל האם ואל האימהות.

לטענת ענת פלגיה-הקר, כשמדברים על האם עושים זאת מנקודת ראות ילדית.¹⁰⁴ דברים אלה רלוונטיים במיוחד במעשיות "אצבעוני" המתארות את קורותיו של הילד, ולכן אולי זה אך טבעי לדון בהן מנקודת מבט זו. עם זאת, ההתייחסויות הפסיכואנליטיות השונות – הן אלו שמדגישות את מרכזיותו של האב והן אלו שמצביעות על תפקידה המכריע של האם בשלבים השונים בהתפתחות ובמיוחד באלה המוקדמים – מכירות במרכזיותם של ההורים בעיצוב נפשו של הילד.

בניגוד לתפיסת האם כאובייקט שהייתה דומיננטית בהמשגות הפסיכואנליטיות מראשיתן,¹⁰⁵ מושג "האם כסובייקט" מתייחס לחוויה הפנימית והפרטית של האם. במובנים רבים, כך מציעה פלגיה-הקר, על האם להיוולד נפשית כפי שתינוקה נולד פיזית. עם לידת התינוק והפיכתה לאם, יולדת האישה בנפשה זהות חדשה. לידה זו אינה מתרחשת בנקודת זמן מוגדרת ובדרך כלל גם לא בזמן שהתינוק בא לעולם, אלא בהדרגה, לפני ההיריון, במהלכו ולאורך שנים ארוכות לאחר הלידה. רעיון זה עולה בקנה אחד עם האסוציאציה שהעלתה סיגל לחלומה על התינוקת שנולדה ביום הולדתה, ושצורת הגוף שלה זהה לשלה. סיגל, שטרם חוותה אימהות בחייה הממשיים, פגשה בחלומה את חוויית הלידה וערכה בעצמה את הקישור שבין הולדת התינוקת לבין הולדתם של היבטים מסוימים בה עצמה.

נשים רבות נוספות שאינן אימהות דיווחו על חלומות אודות היריון ולידה. אפשר כי חלומות אלה מתדיינים עם התפקידים המצופים מאישה במהלך חייה כאישה וכאם, ועם התמודדותן של הנשים עם ציפיות אלו. בחלומות הנשים אודות ההיריון ניתן לזהות את תחילתו של תהליך הולדתן כאימהות, המקדים בהרבה את זמן הלידה הממשית. האזנה לחלומות הנשים שעולות בהם תמות דומות לאלו העולות במעשיות "אצבעוני" מאפשרת להקשיב לקולה של האם עצמה, המוסרת את הסיפור מנקודת מבטה.

פלגיהקך טוענת כי קיומם של מנגנוני ההגנה המשמשים על מנת למחוק את האם, וביניהם הכחשה, הדחקה ופיצול, מותנה ביכולת להשתיק קולות סותרים. אם רצוננו להקשיב לבלתי נשמע עלינו לייצר הרגלי הקשבה חדשים שיעזרו לנו להאיר את הנקודות העיוורות המודחקות והמוכחשות. הצעתי היא כי האזנה לסיפורי החלום הנשיים העוסקים בנושאים שזכו לטיפול במעשיות, עשויה לסייע בהתמודדות עם האתגר הגדול שבהכרת קולה המושתק של האם. יש לזכור כי בדרכן לראות אור עברו מעשיות רבות תהליכי עיבוד ועריכה שנעשו בדרך כלל על ידי גברים, או לכל הפחות היו נתונים תחת הגמוניה גברית אשר עיצבה את הקולות הפועלים בנרטיב על פי צרכיה. האזנה לסיפורי החלום הנשיים מזמינה פרשנות שלא רק שמה במרכזה נקודת מבט שונה מזו של הילד הזעיר אלא מאפשרת לזהות קולות נוספים בסיפור.

תרומה משמעותית להבנת תהליכי רכישת זהות מגדרית עולה מכתביה של ננסי צ'ודורו.¹⁰⁶ צ'ודורו לא הייתה הראשונה להדגיש את תפקידה המרכזי של האם בתהליך ההתפתחות של הילד,¹⁰⁷ אך נראה שהגישה שהציעה העלתה הבנה רב-ממדית של נושא המגדר תוך שילוב תיאוריות של יחסי אובייקט עם היבטים חברתיים. מפרספקטיבה של תיאוריות יחסי אובייקט, יצירת תחושת הסובייקטיביות והעצמיות נובעת מרצף של מעברים ויחסי גומלין בין העצמי של הפרט לבין זה של הזולת, והיא

תמיד נתפסת במונחים של התקשרויות, היפרדויות ומה שביניהן. סוגיות אלו של היקשרות ונפרדות נדונו באופן נרחב על ידי מספר פסיכואנליטיקאים העוסקים בתיאוריות של יחסי אובייקט.

ויניקוט טבע את המושג "מרחב ביניים" או "מרחב מעבר" שבין הילד לבין אמו, ההופך לאזור יצירתי של משחק ותרבות. מרגרט מאהלר התייחסה לעיסוק המתמשך במיסוד ושימור מרחב בין-אישי ולמתח הקיים בין היקשרות לבין נפרדות. לפי מאהלר, ניתן להתייחס אל כל מעגל החיים כאל תהליך מוצלח יותר או פחות של היפרדות מהאם הסימביוטית והפנמתה. תהליך זה כרוך בגעגועים למצב העצמי האידיאלי, בין אם הוא ממשי או מדומיין, שאותו יש נטייה לכלכל עם האם הסימביוטית הטובה שפעם הייתה חלק בלתי נפרד מהעצמי.¹⁰⁸ רעיון זה של מאהלר זכה לביקורות שונות בקרב אנליטיקאים אחרים שטענו כי אין לראות בנפרדות אידיאל התפתחותי אלא שהדברים מורכבים יותר.

כך למשל טענה בנג'מין כי הבעיה בניסוח של מאהלר היא הרעיון של היפרדות כיציאה מתוך מצב של אחדות. רעיון זה יוצא מנקודת הנחה שאנחנו יוצאים מתוך מערכות יחסים ולא שאנו נעשים פעילים וריבוניים יותר בתוכן. בנוסף, כלולה בו ההנחה שבני אדם מתחילים במצב של אחדות זוגית (התינוק והאם) ומסיימים במצב שבו הם נפרדים בהדרגה.¹⁰⁹ כתיקוף לרעיון זה היא מביאה את ממצאיו של הפסיכואנליטיקן וחוקר הינקות דניאל סטרן, שטען שהתינוק לעולם אינו בלתי מובחן (סימביוטי) מאמו אלא הוא בנוי מלכתחילה להתעניין בעצמו ולהבחין בינו לבין האחרים. לכן השאלה אינה רק כיצד אנחנו נפרדים מהאחדות אלא כיצד אנחנו מתחברים לאחרים ומכירים בהם.

שינוי זה בהמשגות הפסיכואנליטיות משמש אותי כאן בניסיון להציע לדמותו של אצבעוני פרשנות שונה מאלה שזכה להן טיפוס סיפורי זה עד כה. פרשנותי מתבססת על דינמיקות המאפיינות את התקופה הפרה-אדיפלית תוך שימת דגש על מערכת היחסים בין

הילד לבין אמו ועל המתח שבין השאיפה להתמזגות לבין הצורך בנפרדות. בנג'מין מציינת את מחקריו של היינץ קוהוט שהעלו כיוון חדש בפסיכואנליזה והציעו לפרש מחדש את התפתחות הנפש במונחי הצורך של העצמי למצוא באחר לכידות ושיקוף. להבדיל מההשקפה התוך-נפשית, ההשקפה הבין-סובייקטיבית רואה את הפרט כגדל בתוך מערכות יחסים עם סובייקטים אחרים ובאמצעותן.

בנג'מין מציינת כי התיאוריה של מאהלר רואה את ההתפתחות כנתיב חד-מסלולי המוביל מאחדות לנפרדות, ולא כאיזון דינמי, רצוף ומתפתח בין השתיים. הסובייקט המתקדם כנתיב חד-מסלולי זה כאילו מחלץ את עצמו בהדרגה מן האחדות המקורית, מן הנרקסיזם הראשוני שבו התחיל.¹¹⁰ מאהלר אמנם מכירה בכך שהילד מפתח עם הזמן הערכה רבה יותר לעצמאותו של האחר, אך הדגש שלה הוא על אופן היפרדותו של העצמי, כיצד התינוק מתחיל להרגיש שהוא ואמו אינם ישות אחת.

בנוסף טוענת בנג'מין כי מה שאנו רואים בינקות אינו סימביוזה או היעדר מובחנות מוחלט אלא התעניינות בחיצוני המתחלפת בהתעסקות במה שהיא מכנה "מקצבים פנימיים". לדבריה, ייתכן שהסיבה לכך שהתיאוריה הפסיכואנליטית הקלאסית הייתה מקובלת זמן רב כל כך היא כי ההשלמה עם הפרדוקס היא מכאיבה, אולי אפילו בלתי נסבלת, וקל יותר לתפוס יחסים כדואליים.¹¹¹ כאשר הקונפליקט בין תלות לעצמאות מתעצם מדי, הנפש מוותרת על הפרדוקס לטובת ניגוד.

הוגים נוספים התייחסו לאורך השנים לאמביוולנטיות הכרוכה בקונפליקט העמוק שבין נפרדות לבין איחוד והתמזגות. הנס לואלד רואה את העיסוקים הפרה-אדיפליים בגבולות, נפרדות והתקשרות כנמשכים לאורך כל החיים, לצד התהליכים האדיפליים של אינדיבידואציה.¹¹² בנג'מין מזכירה כי הקונפליקט בין הביטוי העצמי לבין הצורך באחר זכה לניסוח הרבה לפני שהפסיכולוגיה

המודרנית החלה לחקור את התפתחות העצמי. כך למשל ניתח הגל את שורש הבעיה בדיונו על המאבק של המודעות העצמית בין עצמאות לתלות. הוא הראה כיצד שאיפתו של העצמי לעצמאות מוחלטת מתנגשת עם הצורך של העצמי בהכרה על ידי האחר.¹¹³ הצורך של העצמי באחר הוא פרדוקסלי כיוון שהעצמי מנסה לבסס את עצמו כמוחלט, כישות עצמאית, ועם זאת הוא חייב להכיר באחר כדומה לו כדי להיות מוכר על ידו.

היות שהקונפליקט בין נפרדות להתמזגות ממשיך להתקיים בנפש האדם לאורך כל החיים, אין זה מפתיע שהוא מוצא את ביטויו בסיפורים שמשקפים היבטים מודעים ולא מודעים בחברה שבה הם רווחים, כמו למשל במעשיות עממיות. השאלה העולה היא: מדוע הסיפורים אודות אצבעוני כוללים בדרך כלל בן זכר ולא דמות של בת,¹¹⁴ וכיצד ניתן להבין זאת בהקשר של דפוסי ההתקשרות הראשונית שבין הפרט לבין אמו?

הנדלי מגדר בשלב הפרה־אדיפלי

בשונה ממודלים פסיכואנליטיים מסורתיים, הראו צ'ודורו, בנג'מין ואחרים שההבדלים בין בנים לבין בנות נובעים לא רק מהתקופה האדיפלית אלא גם מהחוויות הפרה־אדיפליות. כפי שהבידול בין העצמי לאחר מתחיל בינקות ומתפתח לקונפליקטים טרום אדיפליים, כך גם הזהות המגדרית מתחילה הרבה לפני המעבר האדיפלי מן האם אל האב. דרך הקשר עם דמות האם נשים מפתחות את מה שמכונה "עצמי התייחסותי", כלומר עצמי המתגבש באמצעות המפגש עם הזולת, בעוד שגברים נוטים לפתח עצמי המכחיש את הסגנון ההתייחסותי ומתנגד לו. לפי צ'ודורו, הדבר נכון ברוב התרבויות, למרות שיחסי האובייקט המוקדמים עבור בנים ובנות כאחד הם נשיים, היות שהאם היא מושא התשוקה הראשוני.

הזדהות זו עם דמות האם היא מאיימת יותר עבור בנים, מכיוון שהיא בסיסית יותר מההזדהות החלקית עם הגבריות שבנות רוכשות בשלבים מאוחרים יותר בחיים. צ'ודורו אף מוסיפה שהדרך של גברים להתגבר על הפחד מפני נשים ומפני זהות נשית היא הפחתת הערך של כל היבט נשי בחיי הנפש שלהם, כולל ביטוי רגשות והתייחסות לזולת. תיאור זה עשוי להסביר את הגעגועים של האם והבן כאחד לתקופה המוקדמת שבה חוו התמזגות זה עם זה, היות שכשהבן גדל הוא נוטה להתכחש לקשר הראשוני העמוק עם אמו. הבת חווה את הדברים באופן שונה, כיוון שהיחסים שלה עם אמה לא נחווים כמאיימים. מתוך כך, אפשר להבין מדוע מעשיות המעמידות במרכזן ילד העוזב את הבית אך שב וחוזר אליו, עוסקות בבן זכר ולא בבת. הבת, בשונה מהבן, לא חייבת להיפרד מהאם על מנת לרכוש זהות מגדרית. בנות הובאו לעולם על ידי נשים, גודלו על ידי נשים ומיועדות להיות נשים בעצמן. תהליך הסוציאליזציה שלהן ברוב החברות הוא הדרגתי ורציף. התפקיד הנשי, לכן, הוא מובן ונגיש יותר עבור ילדים. מכיוון שסוגיית ההתקשרות וההיפרדות של הבן מהאם יוצרת יותר קונפליקטים, לא יפלא כי יש צורך לעבד נושא זה שוב ושוב במעשיות עממיות.

לפי בנג'מין, לא רק שהבן "אינו מזדהה" עם האם אלא שהוא הודף אותה ואת כל התכונות שנתפסות בעיניו כנשיות. הפיצול בין האם כמקור ל"כל הטוב" לבין האב כמייצג את עיקרון האינדיבידואציה, הופך לקיטוב שבו הטוב של האם מומשג מחדש כאיום פתייני על האוטונומיה. דוגמאות לכך אפשר למצוא בתוצרי תרבות שונים. בסרט ההוליוודי פשוט מאוהבת¹¹⁵ מגלמת השחקנית מריל סטריפ דמות אם של בחור צעיר בשנות העשרים לחייו, שהיא פסיכולוגית במקצועה. אהובתו של הבן, המבוגרת ממנו באופן משמעותי, מגיעה אל אמו לטיפול וחושפת בפניה את רזי אהבתם ומשיכתם זה לזו. האם מוצאת את עצמה מתמודדת עם הקונפליקט שבין חובתה המקצועית למלא את תפקידה כפסיכולוגית לבין קשייה כאם להיחשף לפרטים אינטימיים בחיי בנה.

אולם נראה כי הקונפליקט המרכזי שעמו מתמודדים גם האם וגם בנה אינו קשור בהתלבטויות המקצועיות שלה אלא בתהליך ההיפרדות שלהם זה מזו ופינוי המקום לדמות נשית חדשה שתחליף את מקומה של האם כדמות מרכזית בחייו. העובדה שאהובתו מבוגרת ממנו באופן משמעותי ממחישה את הזהות בינה לבין האם, זהות המגיעה לשיאה כשהבן עוזב את בית הוריו ועובר להתגורר בביתה. מעבר זה מדגיש את הפערים ביניהם, ואהובתו מוצאת את עצמה נוזפת בו על כי הוא מתנהג בדירתה בצורה לא בוגרת. הוא עצמו מסתיר מפניה את החברים שהוא מארח בדירתה ואת הבלגן שהוא עושה בבית, כפי שילדים מסתירים דברים מאימותיהם.

כמו בסרטים רבים נוספים, גם בסרט זה הדמות המאוימת ביותר מהקשר של הבן היא האם ולא האב. בנג'מין מזכירה כי בשונה מהאם, האב נתפס כדמות אשר מייצגת את האינדיבידואציה. מתוך כך נתפסת הנפרדות כאידיאל גברי.

דברים אלה מציעים דרך אפשרית להבין את הדמות הקטנה העומדת במרכז המעשיות על אצבעוני. דמות לא מתפתחת זו עשויה לסמל געגועים או תשוקה לשלב הפרה-אדיפלי, לזמנים שבהם האם והבן היוו יחידה אחת שבתוכה התאפשרה תחושת אחדות ושלמות שלא ערערה על זהותו של הבן, בטרם הופחתו והוכחשו איכויותיו הנשיות. מרגע שפוחתת אצל הבן ההערכה של ההיבטים הנשיים שבנפשו ומופיעה הכחשה שלהם, נוצר הניתוק הרגשי הנחווה לעתים כנחון לצורך תהליכי הנפרדות והאינדיבידואציה.

בניסיון לעמוד על מגוון הביטויים של תופעה זו בחברות ובתרבויות שונות, נערכו מספר מחקרים חוצי תרבויות שהצביעו על הקונפליקט הכרוך ברכישת זהות גברית/נשית ועל כך שהוא עמוק יותר בתרבויות מערביות. לפי צ'ודורו, בניגוד לחברות לא מערביות, תהליכי חיברות של נשים בחברות מערביות לוקים בערפול ובחוסר בהירות, כשם שתפקיד האישה הבוגרת בחברות אלו כבר לא ברור או מובן. חלק מהנשים מייצרות את עצמן

לתפקידים נשיים מסורתיים כגון גידול ילדים ותחזוקת הבית, ומכך נגזרות לעתים נטיות אופייניות כגון צייתנות, פסיביות וכניעה. ב־בזמן מלמדים אותן בבית הספר לשאוף להישגיות והצלחה בעולם העבודה שמחוץ לבית, כשהמסר העובר הוא שהתפקידים הנשיים והערכים הנשיים נחשקים פחות.

סיטואציה חברתית זו גורמת לאמהות לחוות חרדה, קונפליקט, אמביוולנטיות ותסכול, הבאים לידי ביטוי בתפקודן כאמהות, בהתנהגויות כגון הפעלת לחץ על ילדיהן להתנהג באיפוק ובריסון ולא באלימות, חוסר היענות לילדיהן, שימוש בענישה פיזית, חרדה מינית גבוהה והחמרה בכל הנוגע לגמילה מחיתולים. לפי קולברג, התנהגויות אלו גורמות לקונפליקטים גדולים יותר אצל הבנים ופוגעות בביסוס תחושת הביטחון שלהם בזהותם הגברית.¹¹⁶

בניסיון לענות על השאלה מדוע מעשיות "אצבעוני" מעמידות במרכזן תמיד בן זכר ולא בת, אפשר להסתייע ברעיונות אלה ולהציע כי הקונפליקט בין הפרדות להתמזגות המשתקף במעשיות אלה הוא טעון יותר ביחסי אמהות-בנים מאשר ביחסי אמהות-בנות. יש בכוחן של המשגות אלו להסביר מדוע נשלח אצבעוני מביתו באופן כה חריג ומנתק. בנג'מין מתייחסת להשלכות החמורות של תהליך זה. עם סיום שלב ההזדהות עם אמו והתלות בה, נמצא הבן בסכנה לאבד לחלוטין את יכולתו להכרה הדדית. הוא מסוגל לקבל באופן קוגניטיבי את עקרון נפרדותו של האחר, אולם עדיין לא חווה את האמפטיה ואת השיתוף הרגשי שיכולים ללכד שני סובייקטים.¹¹⁷

ואכן, אצבעוני, בשונה מרוב גיבורי המעשיות האחרים, לא יוצר יחסים עם סובייקט חדש במהלך הסיפור. יחסיו עם הדמויות שמחוץ למשפחה הם לרוב יחסים עוינים, והוא נמלט כל פעם מהאינטראקציות עמן במטרה אחת – לשוב הביתה. אולי הקושי ליצור קשרים עם הזולת, ובעיקר עם זולת נשי, הוא שתורם להתפתחות יחסים אלה עם העולם. גם בהמשגה זו יש כדי להסביר את עובדה שבסיפורי "אצבעוני" יש תמיד בן זכר המצוי בקונפליקט קשה במיוחד סביב הצורך להתנתק והפחד להיבלע.

אכן, רבות הצרות והמצוקות בעולם – אצבעוני נבלע בבטן הפרה

הפסוק המצוטט בכותרת שלעיל לקוח מתוך מעשיית גרים המכונה "אגודלי". הפסוק מתאר את קשייו של אגודלי, שבשעה שרצה לנוח בין אניצי השחת הגיעה המשרתת והאכילה את הפרה דווקא באותו צרור שחת שעליו ישן, והוא נבלע בבטן הפרה. "הו, אלוהים, הוא קרא, איך נקלעתי אל תוך טחנת הגריסה הזאת? מכיוון שכל הזמן נדחסה עוד שחת אל בטן הפרה, הלך המקום ונהיה צר עד שאגודלי צעק: אל תוסיפו לי מזון טרי! אל תוסיפו לי מזון טרי!"

תיאור זה ממחיש את הפחד מפני בליעה, שזכה למספר התייחסויות פסיכואנליטיות לאורך השנים. המזון הטרי שבסיטואציות אחרות נתפס כמיטיב ומגדל, הופך בהקשר הנוכחי להיות מסוכן ומשמיד. גם הפרה שבתודעה האנושית מסמלת אימהות הופכת להיות אובייקט מסוכן, והבטן שלה נהיית זירה הכולאת את הילד, המתלונן על כך ש"בחדר הזה שכחו לקבוע חלונות... ושום קרן שמש לא חודרת פנימה...".

נראה כי הביטוי "יותר משהעגל רוצה לינוק הפרה רוצה להיניק" מקבל כאן רלוונטיות מיוחדת, כשהמזון נתפס כמזין את האם ולא את הבן הנחנק ממנו.

ז'אנר שאסגה-סמירג'ל התייחסה לכך שילדים קטנים חוששים לעתים להיבלע בתוך אימותיהם ובתוך הנרתיק שלהן. הממצאים הקליניים שהסתמכה עליהם יוצאים כנגד הרעיון של פרויד שעל פיו נשים נתפסות כמסורסות וחסרות כוח, ומלמדים על כך שלמעשה ההפך הוא הנכון: האם לא מופיעה כחסרת מין אלא כמי שהנרתיק שלה מעורר פחד בשל יכולתו לבלוע את הבן.¹¹⁸ התיאורים של אצבעוני הנבלע שוב ושוב בבטן של יצורים המסתובבים בעולם, מהווים המחשה לפחדים אלה מפני היבלעות.

לפי תפיסה זו, משמעותו של הפאלוס הגברי המייצג את

הנפרדות קשורה ישירות לפנטזיה בנוגע לכוח האימהי, כאשר ההיפרדות המבוקשת היא היפרדות מהאם הכול-יכולה ומהתלות בה.

היבטים תרבותיים ואוניברסליים של האימהות – לשאלת האוניברסליות של מעשיות 'אצבעוני'

מבין הגורמים הנוספים התורמים לתחושות החרדה בקרב אימהות, מציינת צ'ודורו את קיומן של חברות שבהן הבעלים נעדרים מהבית וקשרי הנישואים מרוחקים יותר. בחברות אלו הנשים מבודדות יותר ונוטות לפצות על בידוד זה באמצעות הפגנת כוח ושליטה במרחב הביתי, במיוחד כלפי ילדים ממין זכר.¹¹⁹ התנהגות זו אינה רק ביטוי לצורך של האם להתעמר בבנים במטרה להתחשבן עם הבעל שנטש אותה, אלא שהיא מבטאת גם את הצורך להבטיח שתחושת העצמי של הבנים תהיה תלויה בגחמותיה השרירותיות של האם.

גורם תרבותי נוסף שמציינת צ'ודורו כמשפיע על ההבדלים בין בנים לבנות ביחסים פרה-אדיפליים בחברות מערביות, הוא שהאם נוטה להדגיש את הגבריות של הבן בניגוד אליה ולעודד אותו להציג תפקיד גברי גם ביחסים איתה. צ'ודורו התייחסה לאיכויות הארוטיות המאפיינות את היחסים בין אימהות לבנים בחברות מערביות. איכויות אלו, לדבריה, אינן אדיפליות ואינן נובעות מנקודת מבטו של הבן המתפתח בדרך להשגת זהות גברית, אלא שהן פרה-אדיפליות ונובעות מתוך צרכיה של האם עצמה. בהקשר זה, מעניין לשים לב לקביעה של אוראליו אספינוזה כי המעשיות על אצבעוני מאפיינות במיוחד חברות מערביות.¹²⁰

אמנם, רוב הנוסחים הנדונים בפרק זה הם מערביים. חלקם מציגים איכויות ארוטיות פרה-אדיפליות המאפיינות את היחסים בין האם לבין בנה הקטן שאינו מתפתח. החרדה האימהית העולה

בתהליך גידול הילדים בחברות מערביות כמו גם תחושת הסכנה שנחוות לעתים במשך תהליך ההיפרדות-אינדיבידואציה, עשויה לענות על השאלה מדוע נוצרים בסיפורי "אצבעוני" ילדים מזעריים. מכל מקום, חשוב לציין כי הגיבורים הקטנים קיימים גם בחברות שאינן מערביות, כמו למשל בארצות האסלאם ובחברות דרוזיות ובדויות.

ניתן להסיק ולומר כי לפחות חלק מההיבטים של הגעגועים למיזוג אם-ילד עשויים להיות רלוונטיים לאימהות באופן כללי ולא דווקא להציג פן המאפיין תרבות או חברה ספציפית. ייתכן שבמציאות הישראלית יש לדברים רלוונטיות מיוחדת, לאור האיומים הביטחוניים הקיימים במדינה, המעוררים חרדה גדולה יותר בכל הקשור לגידול בן זכר שעתיד להתגייס לצבא בעודו נער.

לצד הגורמים החברתיים והתרבותיים המשפיעים על יחסי אם-ילד ומתוך כך על ההיבטים השונים המופיעים במעשיות אודות אצבעוני, כחרה צ'ודורו להדגיש את ההיבטים האוניברסליים של אימהות ושל זהות מגדרית. היא טענה שבכל תרבות נמצאת הזהות הגברית בקונפליקט עמוק יותר מזו הנשית, משום שהילד נאלץ להתכחש להיבטים הנשיים שבנפשו, המתפתחים כתגובה לכך שהאם היא האובייקט הראשון שאתו הוא מזדהה. משום כך, תהליך הנפרדות הוא מורכב יותר הן עבור הבן והן עבור האם, ומוביל לניתוק גדול יותר מאשר ביחסים בין אמהות לבנות.¹²¹

ההיבטים האוניברסליים של האימהות ושל התקופה הנחשבת "סימביוטית" בכל יחסי אם-ילד בשלב הפרה-אדיפלי לא שוללים את האפשרות שישנן גם השפעות תרבותיות. יתרה מכך, הם אינם שוללים את העובדה שהפרשנות הפסיכולוגית למעשיות ולתוצרי פולקלור צריכה לקחת בחשבון השפעות אלו. עם זאת, מעניין לראות שהיבטים מסוימים במעשיות "אצבעוני", העשויים להתפרש כגעגועים לשלב הפרה-אדיפלי ולזיקה הדיאדית בין אם

לילד, נמצאים גם בנוסחים ממרחבי תרבות שונים. צ'ודורו מאמצת נקודת מבט פסיכואנליטית המתארת רמה משמעותית של מציאות שאינה תוצאה של ארגון חברתי כזה או אחר אלא מהווה שיקוף נפשי אוניברסלי.

אני רוצה וצריך לצאת לעולם הרחב – אצבעוני עוזב את הבית

בפסוק המצוטט בכותרת מכריז אצבעוני בנוסחם של האחים גרים כי הוא מעוניין לצאת מהבית. בפועל הוריו אינם מתנגדים לעזיבתו למרות גודלו הקטן המעיד על כך שייתכן שיתקשה להסתדר בעולם הרחב. למרות זאת, עזיבתו אינה מתרחשת באופן לגמרי יזום ושגרתי אלא שהוא נישא דרך הארובה החוצה לאחר שהושיט את ידו עמוק מדי לקערת התבשיל כשרצה לברוק מה בישלה אמו. כשעשה זאת, אחזו בו אדי התבשיל ונשאוהו במעלה הארובה החוצה.

הוא מסתובב לבדו בעולם הרחב, מסתבך בהרפתקאות שונות ונתקל בדמויות עוינות כגון כנופיית שודדים ובעלי חיים שונים המאיימים לבלוע אותו. בסופו של דבר הוא מצליח לפלס את דרכו חזרה הביתה. אפשר בנקל להתרשם מהאופן שבו עוזב אצבעוני את ביתו, אשר אינו דומה כלל לאופן הנורמלי והתקין שבו עוזבים ילדים את הבית כשהם בשלים ומוכנים לכך. במקום זאת, עזיבתו מתרחשת טרם זמנה כשהוא קטן וחסר מיומנויות, וניכר כי אין עדיין אינטגרציה מספקת בין ההכרזה שלו כי הוא רוצה וצריך לצאת לעולם הרחב לבין הכוחות העומדים לרשותו.

עזיבתו של אצבעוני המתרחשת טרם זמנה ואינה מגיעה אל סיומה המוצלח, עשויה לשקף היבטים של הקונפליקט הסב סביב סוגיות של הפרדות בין ילדים להורים. נראה כי ילד הנחוה כהרחבה של העצמי של אמו או של הוריו, צריך להתמודד עם חויית היעדר הנפרדות. לפי בנג'מין, ילד שמרגיש כי האחרים הם

שלוחות של עצמו בהכרח יפחד ללא הרף מן הסכנה של ריקנות ואובדן הקשר הנובעת מכוחו המאיים. התוצאה של ניצחון תחושת הכול-יכולות היא היעדר כל רווח, שלילה, ריקנות ובידוד, הנובע מכך שהוריו אינם מתפקדים כסובייקטים נפרדים אשר ביכולתם לנהל איתו מערכת יחסים שיש בה הדדיות. לחלופין, הורה שאינו יכול לשאת את ניסיונו של הילד לעשות דברים באופן עצמאי, יגרום לילד הרגשה שמחיר החירות הוא בדידות, או אפילו שהחירות כלל אינה אפשרית.¹²² מצב כזה מוביל בדרך כלל ל"בחירה" להישאר צייתן וקרוב לבית, כפי שאכן בוחר אצבעוני בסופו של סיפור.

הבעיה המכרעת נותרת ההכרה באחר. ביסוס העצמי שלנו פירושו לזכות בהכרת האחר, שהיא מצדה אומרת שעלינו להכיר בסופו של דבר באחר כקיים בזכות עצמו ולא רק למעננו. בנג'מין מזכירה בהקשר זה את מאמרו של דונלד ויניקוט "השימוש באובייקט", המעלה את הרעיון שכדי שנוכל "להשתמש" באובייקט עלינו תחילה "להשמיד" אותו.¹²³ ויניקוט מבחין בין שני ממדי חוויה: התייחסות לאובייקט ושימוש באובייקט. בתחילה, האובייקט "קשור" לתודעתו של הסובייקט, מהווה חלק ממנה ואינו נחוה בהכרח כממשי, חיצוני או עצמאי. אולם בהתפתחותו של הסובייקט מגיע רגע שבו התייחסות מסוג זה חייבת לפנות את מקומה להערכת האובייקט כישות חיצונית ולא רק כחלק מתודעתו של הסובייקט.

יכולת זו להיכנס למגע ומשא עם האובייקט החיצוני היא מה שוויניקוט מכנה "שימוש" באובייקט. כאשר הסובייקט לא מצליח לבצע את המעבר מהתייחסות לשימוש, פירוש הדבר שהוא לא הצליח למקם את האובייקט מחוץ לעצמו, להבדיל בינו לבין תחושתו הפנימית הכול יכולה, המדמה כי הכול בשליטתה. הוא יכול "להשתמש" באובייקט רק כאשר הוא תופס אותו כ"תופעה חיצונית נבדלת ממנו, לא השלכה שלו", כאשר הוא מכיר בו כישות בפני עצמה. ויניקוט טוען שיש להשמיד את האובייקט בפנים כדי

שנדע שהוא שרד בחוץ. כך נוכל לזהותו כמי שאינו נתון לשליטתנו המנטלית.

קשר זה בין הרס להישרדות מהווה ניסוח מחדש ופתרון לפרדוקס של הגל: במאבק להכרה, כל סובייקט חייב להמר על חייו, חייב להיאבק כדי לשלול את האחר, אבל אבוי לו אם יצליח, כי אם אני שולל לחלוטין את האחר, אין מי שיכיר בי. אולם כדי לגלות זאת עליי לנסות לשלול ממנו את עצמאותו. במילים אחרות, ההשמדה היא ניסיון להשיג בידול. בהקשר זה מעניין לשים לב כי אצבעוני כל הזמן הולך לאיבוד וכל פעם מחדש יוצא מהמחבוא כמו אומר – הנה אני! במובן זה ניתן לראות את יחסיו עם הוריו לאורך הסיפור כמשחק מחבואים מתמשך, לאורכו הוא מגלה שוב ושוב את עצמו ואת הוריו.

מפרספקטיבה זו נתפס סיפורו של אצבעוני כסיפורו של הפעוט הנע בתוך המתח המתמיד שבין ביסוס עצמו כישות עצמאית לבין ההכרח להכיר באחר. זהו משחק שבמהלכו חווה אצבעוני את פרדוקס ההכרה אל מול העצמאות, את הצורך באישור המחזיר אותו לתלות באחר, צורך היוצר מאבק שליטה. מאבק זה יכול להביא להבנה שאם נשלול את האחר לחלוטין, כלומר, אם נשיג שליטה מלאה עליו ונהרוס את זהותו ואת רצונו, נשלול בכך גם את עצמנו, שכן אז לא יהיה מי שיכיר אותנו, לא יהיה שם מישהו להשתוקק אליו.

פרשנויות נוספות להיבלעותו של אצבעוני על ידי גורמים שונים בסביבתו עולות מתוך רעיונות שפותחו במסגרת פסיכולוגיית האני, שראתה את התפתחות הפרט כמתרחשת באמצעות היפרדות והזדהות – על ידי הטמעת הזולת בתוך העצמי וספיגת משהו ממנו. "בליעת" האחר ועיכולו אל תוך המערכת של העצמי היא אמצעי להפנימו. עלילותיו של אצבעוני מתארות כיצד הוא נאכל ונבלע על ידי בעלי חיים, עצמים וחללים, באופן שחושף את היותו אובייקט המשמש לצורכיהם של אחרים.

עיון מעמיק בעלילות הנוסחים השונים של מעשייה זו מלמד על כך שאצבעוני אכן מספק צרכים של אחרים, המנצלים את גודלו הקטן כדי להשיג כל מיני מטרות. תיאוריה זו המתייחסת להפנמת אובייקט מתארת מערכות יחסים באופן המכונה על ידי בנג'מין "אינסטרומנטלי" – כזה שלא מכיר בחדווה הפוטנציאלית שבמפגש בין העצמי לזולת. במעשיות אנו פוגשים לעתים קרובות סוג כזה של מערכת יחסים, כאשר הגיבור משתמש באובייקטים שסביבו לצרכיו וממשיך הלאה. לדעת בנג'מין, פסיכולוגיית האני מכוננת אובייקט פנימי קבוע השורד תסכול והיעדרויות, כך שהאם המופנמת אינה מושמדת בפנים כאשר התינוק כועס עליה או כשהיא מסתלקת.

על פי תפיסה זו, יכול התינוק להיפרד ועם זאת להיות מחובר באופן פנימי, לכעוס ועדיין לאהוב. מנקודת מבט תוך-נפשית, זאת קביעה מדויקת ושימושית כאחת. מה שאין בה, אך נמצא בתיאוריה של ויניקוט, הוא ההיבט הבין-סובייקטיבי של ההשמדה, ההכרה באחר, הצורך הדוחק והעונג שבגילוי המציאות החיצונית, העצמאית, של האדם האחר.

אני רוצה וצריך לצאת לעולם הרחב – אהבה הזדהותית בין הבן לאב

כפי שעולה בגלוי במעשיות "אצבעוני", לגיבור הזעיר יש צורך פנימי לצאת לעולם הרחב. צורך זה יכול להיות מטופל במונחים של בריאות נפשית והכרה בדחף של הבן להתפתח, להרחיב ולפתח את דמויות ההזדהות שלו. היות שדמות האב היא זו הנוטה להיות מזוהה עם העולם הגדול (בניגוד לדמות האם), יש לתת את הדעת על מקומו של האב בשלב זה. לפי בנג'מין, מה שפרויד מכנה "קנאת הפיץ", האוריינטציה הגברית של הילדה הקטנה, משקף למעשה את משאלתו של הפעוט – הבן או הבת – להזדהות עם

האב הנתפס כמייצג את העולם החיצוני. אהבה מוקדמת זו לאב היא "אהבה אידיאלית": הילד מעריץ את האב ורואה בו אידיאל, מפני שהאב הוא ראי הקדם שבו משתקף העצמי כפי שהוא רוצה להיות, האידיאל שהילד רוצה לזהות בו את עצמו.

ההתקרבות מחדש אל דמויות ההורים ובמיוחד אל דמות האם לאחר שלב של ניסיונות התרחקות היא שלב מעבר חיוני בחיי הנפש; אפשר לראות התקרבות זו כהתפכחות גדולה, כאשר הקונפליקט בין ביטוי העצמי לבין חרדת הפרידה מעורר אמביוולנטיות מהותית. בעת ההתקרבות מחדש חווה הילד לראשונה את הפעילות ואת הרצון העצמאיים שלו במסגרת כוחם הרב יותר של הוריו ומגבלותיו שלו. יחסי כוח אלה וההכרה בחוסר האונים היחסי שלו גורמים לילד זעזוע ופוגעים בנרקיסיזם שלו. על מנת לשקם את ההערכה העצמית, הילד זקוק לאישור לכך שהוא מסוגל לעשות דברים אמיתיים בעולם האמיתי. נראה כי סיפורי "אצבעוני" אכן ממחישים לא רק עד כמה הוא ערמומי ושובב אלא במיוחד עד כמה הוא חסר אונים.

לפי בנג'מין, המשאלה להידמות לאב אינה רק לצורך הגנה מפני האם אלא היא הבסיס לסוג חדש של אהבה – "אהבה הזדהותית"¹²⁴. במצבים בריאים בהתפתחותו של הבן, "אהבה הזדהותית" היא התבנית של מבנים נפשיים מכריעים במהלך ההתקרבות מחדש, כאשר המשיכה ההדדית בין האב לבנו מאפשרת הכרה והזדהות שאותן רואה בנג'מין כיחסים ארוטיים מיוחדים המבטאים את פרשיית האהבה של הבן עם העולם. אהבתו ההזדהותית של הבן לאב ומשאלתו לקבל הכרה כמי שדומה לו, מהוות את המנוע הארוטי שמאחורי ההיפרדות. במסלול ההתפתחותי התקין, אהבה הומו ארוטית זו מאפשרת לבן ליצור את זהותו הגברית ולקיים את הנרקיסיזם שלו על אף חוסר האונים.

מה שקורה בכל הנוסחים של מעשיות "אצבעוני" בכל מרחבי התרבות שבהם רווח טיפוס סיפורי זה הוא שונה לחלוטין מהתיאור

שהוצג לעיל והמאפיין יותר מעשיות אחרות, שבהן הגיבורים אכן עוזבים את הבית, יוצאים אל העולם הרחב ומקימים לעצמם משפחה חדשה. מה שעומד בבסיס סיפורים אלה הוא מסלול התפתחותי שבו הילד אשר מתחיל להתעמת עם חוסר האונים שלו בשלב ההתקרבות מחדש, יכול להתנחם באמונה שההורה הוא כול־יכול. אכן, הורים רבים במעשיות נתפסים כבעלי כוח ועוצמה שמהם הילד צריך להשתחרר.

בנג'מין רואה כוח הורי זה כדבר מה שהילד מבקש לזהות בו את כוח התשוקה שלו, ולשכלל אותו באידיאל הפנימי שהוא בונה. פרשיית האהבה של הבן והאב, אם כן, היא המודל לאהבה אידיאלית מאוחרת בדיוק כפי שקונפליקט בין עצמאות לחוסר אונים בזמן ההתקרבות מחדש הוא המודל לקונפליקט שאהבה אידיאלית כזאת אמורה בדרך כלל לפתור.

ניתן לראות כי סיפורי "אצבעוני" מציגים דרמה נפשית והתפתחותית שונה לחלוטין, המונעת על ידי כוחות ומנגנונים אחרים. יציאתו של אצבעוני מהבית אל העולם הרחב אכן מתרחשת, אולם בשונה מגיבורי מעשיות וסיפורי עם אחרים הוא תמיד שב חזרה אל ביתו, אל חיק הוריו. דומה כי לא רק "אצבעוני" עצמו הוא דמות חריגה בהשוואה לילדים אחרים, אשר בשונה ממנו נולדים בממדים רגילים, אלא שגם הטיפוס הסיפורי "אצבעוני" הוא חריג בהשוואה לסיפורים עממיים אחרים, המציגים גיבורים אשר עולה בידם להתפתח. חריגותו של טיפוס סיפורי זה, שאינו בחזקת מאורע מקומי חד-פעמי הרווח בחברה ספציפית אלא תופעה שכיחה הרווחת במרחבי תרבות שונים ורבים, מזמינה בחינה של תופעה זו, שאותה אני מציעה לכנות "תופעת אצבעוני".

טיפוס זה חושף רק סוג אחד של פתרון לעימות הפעיל שבין נפרדות להתמזגות, ומבטא רק חלק מהמניעים הנפשיים של הדמויות הלוקחות חלק במערכה. מתוך כך, אני מציעה לראות את סיפורי "אצבעוני" כמבטאים פן מסוים של הדינמיקה הנפשית הקיים לצד

היבטים אחרים הבאים לידי ביטוי בסוג אחר של סיפורים. במוכן זה, גם סיפורי "אצבעוני" כמו אצבעוני עצמו הם תוצר חלקי ולא שלם, ויש להבין אותם בתוך מסורת רחבה יותר של סיפורי עם. האזנה קשובה ורגישה לסיפוריהן של נשים אודות חלומות שחלמו על לידתם של תינוקות קטנים מדי מציידת אותנו בדרכים נוספות להתייחסות אל תוכן חוזר זה במעשיות. קולה של האישה העולה באופן צלול וסובייקטיבי מתוך סיפורי החלום, עשוי להדהד אל תוך קריאת המעשייה לא כגורם משכתב דוגמת השכתובים הפמיניסטיים המבקשים להכפיף את הנרטיב למשאלות וצרכים שהם חיצוניים לו, אלא כערוץ ביטוי נוסף המנהל דיאלוג עם הקולות השונים העולים במעשייה. באמצעות ערוץ זה אפשר לזהות את קולה הסובייקטיבי של האישה ושל האם. באופן זה, האישה והאם לא נשארות לכודות במעמד המצומצם של היותן "קודקוד תחרותי במשולש" (בין האב והבן) כפי שניסחה זאת בנג'מין, והסמכות האבהית אינה הנתיב היחיד לחירות.

